

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТИПОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНСЬКІЙ СЛОВОТВІРНІЙ МОРФОНОЛОГІЇ

Демешко І. М.

ВСТУП

Завдання типології словотвірної морфонології є створення гніздового словника з вершинним дієсловом, визначення морфонологічних типів базових дієслівних основ у словотвірному гнізді, урахування різних морфонологічних шкіл, реалізації методики морфонологічного опису українських дієслівних основ, урахування різних аспектів (синтагматичного, парадигматичного). Проблема опису похідних в морфонологічному аспекті була й залишається однією з центральних у лінгвістиці як слов'янських, так і неслов'янських мов. Це пояснюється різними концептуальними підходами до комплексного аналізу похідних, пояснення морфотактичних особливостей на морфемному шві, урахування семантики поєднаних морфем, сполучуваності та обмежень у сполучуваності морфем у словотвірному гнізді. Тривалі студіювання в різних мовах і в різних аспектах дають підстави вважати вчення про це мовне явище невикінченим. Створення комплексної морфонологічної теорії та аналізу девербативів у словотвірних гніздах сприятиме вичерпному описові морфонологічних класів, типів, різних рівнів вияву, врахування історичних змін у морфемній структурі слова, адже навіть частковий етимологічний аналіз сприяє правильному визначенню морфемної структури слова та з'ясуванню способу творення похідного будь-якого блоку в словотвірному гнізді, а також укладання історіографії наукових підходів і пошуків з морфонології. Дослідження української віддієслівної словотвірної морфонології залишається актуальним як для формування повноцінного системного опису похідних, так і для поповнення й опису фактичної бази української морфонології.

Предметом дослідження є інтерпретація словозмінних класів дієслів у граматичних працях та представлення морфонологічної класифікації вершинних дієслів у словотвірному гнізді (СГ), що сприяє описові девербативів у морфонологічному аспекті.

У публікації, що передувала цій праці, запропоновано морфологічну типологію українських дієслівних основ¹.

Реалізація поставленого завдання полягає в описі методики морфологічного опису українських дієслівних основ (подільних і неподільних; закритих і відкритих), в оцінці наукових здобутків мовознавців, визначення концептуальних підходів до визначення словозмінних і морфологічних класів дієслів у граматиці української мови. Враховуючи, тривалий час українське мовознавство розвивалося у взаємодії з російським, то джерелами становлення теорії морфології розглядаємо праці українських і російських мовознавців.

Актуальність проблем морфології доводить, що ступінь опрацювання української словотвірної морфології потребує системного і комплексного вивчення української словотвірної морфології, визначення ролі дериваційних і морфологічних засобів в організації словотвірних і словозмінних парадигм, розкрити причини і механізми виникнення морфологічних змін, методики морфологічного аналізу віддієслівних похідних, установлення морфологічних класів і типів девербативів, виявити спільні і відмінні риси кожного типу, морфологічної моделі, які мають евристичну (прогнозувальну) властивість. Урахування морфологічної структури твірного слова сприяє встановленню морфологічних процесів при творенні похідного, забезпеченню оптимальної побудови похідного в дериваційних рядах, урахування семантичних та формальних чинників, парадигматичних, синтагматичних, епідигматичних відношень у СГ. Необхідно зазначити, що встановлення морфологічних операцій, трансформацій у похідному, урахування категорійного значення та специфіки граматичних показників і морфологічної структури вершинного дієслова та похідного.

Спроба систематизувати теоретичний і термінологічний апарат морфології спонукає до розгляду консонантної морфології, визначенні класів приголосних. Оскільки кожен приголосний в українській мові має різний ступінь палатальності, то пропонуємо виділити такі класи морфологічних кореляцій приголосних, які зазнають змін при словотворенні: I – приголосні, які зазнають часткової палаталізації: **б, п, в, ж, ч, ш**; *ловити – ловіння, кропити – кропіння*; II – приголосні, які зазнають палаталізації перед /i/: **д, т, з**,

¹ Demeshko I. M. Morphological structure of Ukrainian verb basics : typological aspect. *Philological science and education : transformation and development vectors* : collective monograph. Vol. 1 Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2021. P. 130–148.

с, ц, л, н, дз, р: *творити – творіння, носити – носій, водити – водій, падати – падіж, возити – возіння, гризти – гризіння*; III – приголосні, які зазнають перехідної палаталізації (йотації) перед /e/: **б – бл, п – пл, в – вл, м – мл, ф – фл:** *оздобити – оздоблення, виловити – виловлення, розграфити – розграфлення*;

IV – приголосні, які зазнають зазнають перехідної палаталізації перед /e/: **г – ж, к – ч, д – дж, т – ч, ст – шч:** *перемогти – переможець, зберегти – збережений, спекти – спечений, сколотити – сколочений; прати – прачка, світити – свічка; розсадити – розсадження, сповістити – сповіщення*.

Такі класи морфонологічних кореляцій приголосних, які зазнають змін при словотворенні відображають парадигматику консонантних альтернатив при творенні девербативів в українській мові, а їхні основні типи мають регулярний характер. За цими функціональними класами приголосних можна визначити загальні морфонологічні умови, спрогнозувати та описати поведінку приголосних при поєднанні з будь-яким формантом. Аналізуючи морфонологічні особливості девербативів української мови, можна зробити висновок, що словотвірна морфонологія української мови має високий ступінь регулярності². Такий методологічний підхід може визначити регулярність і передбачити вплив форманта на твірну основу, передбачити поведінку приголосних унаслідок сполучуваності з ініціаллю форманта і сформулювати морфонологічні правила до морфонологічного класу, а не до індивідуальних одиниць – морфонема (морфонологічні одиниці, які об'єднують фонем в межах граматичних позицій і слугують для диференціювання та конструювання морфем). Помітною проблемою сучасної морфонології залишається різнозначність термінів у різних мовознавчих студіях. Ураховуючи фонологічні школи і підходи до об'єкта вивчення, по-різному визначають статус морфонеми – основної одиниці морфонології, граничного елемента морфеми. Так, М. С. Трубецької зазначав, що кожне «чергування знаходить вираження в мовній свідомості мовців у вигляді морфонема – морфонологічних одиниць, що представлені як сукупність фонем, що беруть участь у певному чергуванні»³. Після праць

² Демешко І. М. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія: таблиці, схеми: навч. посіб. Кіровоград: ПП «Авангард», 2013. С. 90–103.

³ Трубецькой Н. С. Морфонологическая система русского языка. *Избр. труды по филологии*. Москва: Прогресс, 1987. С. 67–142.

М. С. Трубецького помітним став факт розвитку морфології в напрямі граматичності.

1. Періоди становлення та сучасний стан морфології

В історіографії мовознавства вже представлено достатню кількість морфологічних розвідок, які стануть підґрунтям для вивчення становлення морфології як автономного розділу мовознавства та формування концептуальних понять та її окремих напрямів. Аналіз і вивчення праць із морфології дає змогу визначити три періоди становлення цього автономного розділу мовознавства: 1) 30–40-і рр. ХХ ст.; 2) кінець 60-х років – початок 90-х ХХ ст.; 3) кінець 90-х років – початок ХХІ ст. Перший період характеризується зародженням дескриптивної (аналітичної) та генеративної (синтетичної) морфології. Опис дескриптивної морфології представлено в працях М. С. Трубецького, Н. Є. Ільїної, В. В. Лопатіна, Т. В. Попової, а генеративної (синтетичної) морфології – це переважно праці представника американського мовознавства – Р. О. Якобсона. Витоки зародження основ морфології убачаємо в працях М. С. Трубецького, у яких сформульовано основні завдання, вектори мовознавчої науки. У цей період визначаються завдання й межі морфології як особливого розділу мовознавства, формується термінологічний апарат, на конкретному мовному матеріалі демонструються морфологічні явища та пропонуються різні методи опису. Так, Р. О. Якобсон, аналізуючи принципи історичної фонології, зазначає, що «фонологія протиставляє ізольованому методу молодогограматиків інтегральний метод»⁴. Будь-які зміни доцільно розглядати як системні, розглядаючи приклади фонологічних мутацій – фонологізації, дефонологізації та рефонологізації в слов'янських мовах⁵. А. Мейє описав вокалічні альтернації праслов'янської мови, порівнюючи з індоєвропейською⁶.

⁴ Якобсон Р. О. *Принципы исторической фонологии* // Избранные работы : пер. с англ., нем., фр. яз. / предисл. В. В. Иванова. С. 5–29 / сост. и общ. ред. В. А. Звегинцева. Москва : Прогресс, 1985. С. 117.

⁵ Там само. С. 125.

⁶ Мейє А. *Общеславянский язык* / пер. со 2-го франц. изд., просмотр. и доп. в сотрудин. с А. Вайаном. Пер. и примеч. проф. П. С. Кузнецова / под ред. проф. С. Б. Бернштейна. Москва : Изд-во иностр. лит., 1951. 491 с.

В історії української морфології основоположне значення мають праці О. О. Потебні⁷ та П. Г. Житецького⁸, які дотримувалися принципу розмежування фонетичних і нефонетичних змін, що сприяло послідовникам уточнити завдання морфологічного аналізу. Л. А. Булаховський в порівняльно-історичному аспекті розглядає індоєвропейські вокалічні альтернації, їхні реалізації на слов'янському ґрунті та ідеї про акцентування⁹, які були розвинені в працях В. Г. Скляренка¹⁰. Ю. В. Шевельов простежив розвиток та еволюцію української фонологічної системи від праслов'янського та давньоукраїнського періоду і звернув увагу на морфологічні зміни¹¹.

Особливостям використання одиниць суфіксальної підсистеми в процесах творення похідних різних частин мови присвячено праці І. І. Ковалика, Т. М. Возного, Н. Ф. Клименко, К. Г. Городенської, М. В. Кравченко, Л. О. Родніної, Є. А. Карпіловської та ін. Опис та аналіз морфологічних трансформацій похідних на синхронному рівні із врахуванням історії розвитку морфологічних модифікацій в українській мові, сприяє поглибленому розумінню фонетичних, морфологічних і граматичних процесів, осмисленню специфіки і статусу морфології як розділу мовознавчої науки, а це дає можливість сформулювати правила словозмінної і словотвірної морфології, розкрити нові потенції для аналізу словотвірних процесів і морфологічних трансформацій у словотвірному ґнізді і новотворів, проаналізувати внутрішньосистемні взаємозв'язки між компонентами граматичної структури.

Поступом у морфологічній теорії впевнено можна назвати праці Н. Є. Ільїної, В. В. Лопатіна. На початку 80-х років Н. Є. Ільїна зазначає, що морфологічні закономірності – це чинник, що визначає ряд морфологічних явищ: «природу морфеми, морфологічну класифікацію слів, природу морфологічних варіантів»¹². В. В. Лопатін зауважив, що, спираючись на ознаки частиномовної належності слів, що перебувають у мотиваційних

⁷ Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : В 4-х т. Т. IV. Вып. II. Глагол. Москва : Просвещение, 1977. 406 с.

⁸ Житецький П. Г. Вибрані праці : Філологія / упор. Л. Т. Масенко; відп. ред. І. П. Чепіга. АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наук. думка, 1987. 324 с.

⁹ Булаховский Л. А. Вибрані твори у 5-и томах. Т. 2. Київ : Наук. думка, 1977. 632 с.

¹⁰ Скляренко В. Г. Праслов'янська акцентологія. Київ : СП «Українська книга», 1998. 342 с.

¹¹ Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови. Харків : Акта, 2002. 1054 с.

¹² Ильина Н. Е. Морфология глагола в современном русском языке. Москва : Наука, 1980. 147 с.

відношеннях, можна будувати граматичний опис словотвірної системи двома способами – ретроспективним або перспективним: враховувати частину мови (також формальні і семантичні характеристики) похідного слова або ті ж характеристики твірного слова. Мовознавець запропонував словозмінні класи і підкласи дієслів у російській мові¹³. У кінці 70-х років XIX ст. зростає інтерес до морфонології в порівняльно-типологічному аспекті і це переважно монографії з порівняльної словозмінної морфонології слов'янських мов (С. Б. Берштейн), морфонології германських мов (О. С. Кубрякова), з діалектології (С. В. Бромлей), у яких закладено практичні висновки і теоретичні основи типології морфонології, хоча класи (типи) морфонологічних систем не були виділені. Н. І. Даниліна виділяє такі основні причини і проблеми недостатньої розробленості цієї проблематики: 1) морфонологічні дослідження обмежені рамками близькоспоріднених мов (слов'янських, германських); 2) праці присвячені переважно порівнянню окремих явищ, а не структурних параметрів систем в їх цілісності; 3) відмінності в методах, терміновживання створює труднощі при порівнянні й узагальненні результатів¹⁴.

Важливим параметром типологічної характеристики словотвірної морфонологічної віддієслівної системи є врахування ієрархічної системи словотвірних гнізд з вершинним дієсловом. Тому на сучасному етапі при дослідженні словотвірної морфонології віддієслівних дериватів необхідно створити типологію українських дієслівних основ в морфонологічному аспекті, для розв'язання цих завдань необхідно: 1) укласти гніздовий словник з вершинними словами, зокрема дієсловами, при вивченні типології дієслівних основ в українській мові; 2) уніфікувати термінологічний морфонологічний апарат; 3) реалізувати єдину методологію морфонологічного опису похідних, зокрема девербативів; 4) створити типологію українських дієслівних основ в морфонологічному аспекті, визначити класи дієслівних основ у словотвірному гнізді з вершинним дієсловом. Якщо в германських мовах консонантна морфонологія не має місце, то в українській – це класи голосних і приголосних, які в певній морфонологічній позиції

¹³ Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика: Проблемы и принципы ее описания. Москва: Наука, 1977. 315 с.

¹⁴ Данилина Н. И. Актуальные проблемы сопоставительно-типологических исследований в морфонологии. *Гуманитарные науки. Филология. Журналистика*. Вып. 3 (15). 2010. С. 91–92.

при словозміні і при словотворенні зазнають консонантних, рідше вокалічних чергувань.

У середині 90-х років досить плідними виявилися дослідження українських морфологів у функціональному аспекті. Спостерігається формування бази для поглиблення морфологічної теорії, висвітлюються такі проблеми, як морфологічні зміни при словозміні і словотворенні іменника¹⁵, прикметника¹⁶, у системи словозміни дієслова¹⁷, закономірності реалізації морфологічних явищ у словотворі¹⁸. Теоретична і методологічна значущість названих праць безсумнівна, але необхідність типологічних досліджень віддієслівних дериватів, що ставилася більше тридцяти років тому, залишається ще не розв'язаною. На нашу думку, це пояснюється різною методологією та специфікою термінотрактувань у дослідженнях, що ускладнює узагальнення результатів, що отримані різними морфологами.

На початку ХХІ ст. зростає інтерес до морфології в порівняльно-типологічному аспекті. Питання типології стосується внутрішнього ладу морфологічного рівня. Н. І. Даниліна зауважує, що «чим вище типологізованість, тим стабільніша морфологічна система»¹⁹ Морфологічна система – регулятор внутрішніх взаємозв'язків між компонентами мовних рівнів. Саме на морфологічному рівні простежується взаємозв'язок різних рівнів не тільки при вивченні мовної системи, а й при вивченні кожного рівня зокрема та розгляді питання про мову як ієрархічну систему. О. Г. Антипов, досліджуючи морфологічну структуру похідного, зазначає, що «морфологічні одиниці звужують мотиваційно-асоціативний простір лексеми, уточнюють еталонний та операційний статус одиниць формальної структури похідного»²⁰. У діахронічному

¹⁵ Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія. Київ : Вища шк., 1999. 207 с.

¹⁶ Комарова Л. И. Качественные и количественные характеристики системы словоизменения существительных в современном украинском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 спец. «Украинский язык». Київ, 1987. 18 с.

¹⁷ Комарова Л. И. Качественные и количественные характеристики системы словоизменения существительных в современном украинском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 спец. «Украинский язык». Київ, 1987. 18 с.

¹⁸ Кравченко М. В. Словообразовательная морфология современного украинского языка : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01. Київ, 1990. 260 с.

¹⁹ Данилина Н. И. Актуальные проблемы сопоставительно-типологических исследований в морфологии. *Гуманитарные науки. Филология. Журналистика*. Вып. 3 (15). 2010. С. 98.

²⁰ Антипов А. Г. Морфологическая структура производного слова и ее мотивационные функции. *Вестник Томск. гос. ун-та. Филология*. Вып. 2 (3). 2008. С. 13.

аспекті морфонологія – «каталізатор фонетичних процесів, оскільки відіграє активну роль в перетвореннях морфологічних форм»²¹, забезпечуючи оптимальну побудову слівформ у парадигматичному та дериваційному рядах. Н. П. Русаченко зазначає, що основним завданням морфонологічного аналізу «стає встановлення кореляцій між зафіксованим типом формального варіювання одиниці та опис морфонологічного перетворення»²².

Здійснення словотвірно-морфонологічного аналізу похідних доречно проводити з опертям на словотвірні гнізда, визначення специфіки словотвірної парадигми, з метою виявлення словотворчого потенціалу, дериваційної спроможності твірних відповідної частиномовної належності. Комплексне дослідження підсистеми віддієслівного словотворення української мови дозволяє виявити морфонологічні класи і типи девербативів, установити морфонологічні моделі девербативів субстантивної, ад'єктивної, вербативної та адвербіальної зон, їхню універсальність та спеціалізацію у творенні віддієслівних дериватів, сприятиме з'ясуванню закономірностей трансформаційних процесів та встановленню морфонологічних правил.

Морфонологічні характеристики похідного зберігають інформацію про структурно-семантичні перебудови, морфонологічні трансформації питомих та іншомовних твірних основ, вплив на них інвентаря дериваційних засобів, властивих для похідних з певним категорійним значенням. Ступінь дериваційної й семантичної розбудови дієслівної основи є свідченням хронології вершинного слова у СГ. Близькість морфонологічної будови фіналі дієслівних твірних основ семантично й етимологічно неоднорідних дієслів не забезпечує однотипність та однорідність морфонологічної поведінки в структурі девербативів. Унаочнення морфонологічного чинника в процесі словопородження дає змогу вивчити морфотактичну специфіку формантів української мови, тому особливості організації словотвірного гнізда доречно здійснювати в процесі вивчення парадигматичних і синтагматичних зв'язків між його елементами. Вивчення синтагматичних зв'язків у словотворенні сприяє виявленню обмежень сполучуваності морфем і встановленню

²¹ Русаченко Н. П. Морфонологія як напрямок дослідження історії української мови. *Opera slavica*, XIV, 2004, 4. С. 13.

²² Русаченко Н. П. Статус морфонології в системі мовних рівнів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія № 9. Сучасні тенденції розвитку мов. Вип. 5: зб. наук. праць / за ред. В. І. Гончарова. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. С. 237.

елементів, що мають певні формальні, семантичні та стилістичні властивості. Парадигматичні зв'язки, зокрема аналіз типології словотвірних парадигм у СГ з вершинним дієсловом передбачає врахування словотвірних значень базових дієслів, оскільки їхній дериваційний потенціал також визначає параметри типової словотвірної парадигми. СГ – комплексна одиниця, що виконує домінуючу роль у систематизації українського словотвору, оскільки в ньому чітко простежуються закономірні дії внутрішньосистемного механізму, що характеризується ієрархічними зв'язками між іншими комплексними одиницями словотвірної системи. СГ з вершинними дієсловами експліковані суфіксами *-а-*, *-ува-*, *-и-*, *-і-*, сформовані словотвірні парадигми, що представлені субстантивною, вербивною, ад'єктивною та адвербіальною зонами. Реконструкція вершинних дієслів словотвірного гнізда дає змогу правильно визначити напрямок словотвірної мотивації, з'ясувати твірне слово, твірну основу, дериваційні засоби, спосіб творення похідного, морфонологічні зміни, що супроводжують словотвірний процес, морфонологічні трансформації в похідному, морфонологічний клас і тип, установити морфонологічну модель.

Таким чином, морфонологія набуває більш автономного статусу. Ґрунтовний опис віддієслівних похідних сприяє описові комплексних одиниць у словотвірному гнізді. У сучасній лінгвістиці накопичено досвід теоретичного осмислення результатів аналізу морфемної будови та словотвірної системи в словянських мовах у функціональному аспекті. У працях М. Докуліла, К. Ковалик, Я. Босака, О. А. Земської, О. М. Тихонова, М. Д. Степанової, З. Ф. Оліверіуса, Н. О. Янко-Триницької та інших дослідників проаналізовано різні аспекти, принципи та валентні закономірності мовних одиниць різної частиномовної належності на морфемному та словотвірному рівнях.

Доречно зазначити, що фонологічна база словотвірної морфонології охарактеризована через тип чергування (вокалічне / консонантне), усічення або нарощення основи. А граматична база морфонологічної системи сприяє виявленню специфіки саме за частиномовною належністю твірного і похідного слів. Тому закономірно, що типологія – значуща структурна характеристика морфонологічної системи, що відображає синхронний рівень структурного компонента і на рівні діахронії стабільність або нестабільність системи. Саме тому високий рівень типології – виявлення типів приголосних, що зазнають змін при творенні

похідних, установлення морфологічних класів і типів вершинних дієслів у словотвірному гнізді, морфологічних моделей віддієслівних дериватів в українській мові. Досить високий ступінь типізації має консонантна морфологія української мови.

Кожна морфологічна трансформація у фонемному вияві основних (кореневих) та афіксальних морфем у контактній зоні (на морфемному шві) відбувається за наявності певних умов. При творенні девербативів субстантивної та ад'єктивної зон переважають комплексні морфологічні операції (усічення дієслівної основи, чергування голосних у кореневій морфемі, чергування приголосних на морфемному шві (коренева і суфіксальна морфема), а при творенні девербативів вербативної зони в словотвірній парадигмі – використання префіксальних варіантів морфем (*розі-, підірвати, віді-, наді-, підіслати*). Морфологічні засоби при словотворенні девербативів субстантивної та ад'єктивної зон використовуються комплексно. Словотвірно-морфологічний аналіз девербативів в українській мові необхідно виконувати, враховуючи морфологічно релевантні ознаки основних та суфіксальних морфем, зокрема фонологічну структуру (фіналь дієслівної основи та ініціаль форманта), фонемну характеристику структурних типів дієслівних основ, тип контактної зони, акцентні позиції похідного, морфологічну позицію, критерії напрямку мотивації віддієслівних похідних, множинність мотивації, специфіку словотвірного гнізда, особливості словотвірної парадигми (чотири-, три-, дво- та однозонна). Морфологічні трансформації інформують про формальні властивості поєднаних у дериваційному акті морфем, зокрема про особливості контактної зони (фонемну конфігурацію фіналі твірної основи та ініціалі дериваційного засобу), про тип акцентної позиції слова, акцентні потенції словотворчих засобів, диференціювати утворення від питомих і від запозичених слів певного лексико-граматичного класу. Аналіз актуальних питань словозмінної морфології сприяє поглибленому вивченню й опису словотвірної морфології віддієслівних дериватів, а розгляд різних класифікацій словозмінних класів дієслів у сучасній українській мові дає змогу вивчити й проаналізувати морфологічну структуру гнізд із дієсловом у вершині, установити морфологічні класи віддієслівних словотвірних гнізд.

Проведене дослідження дає змогу з'ясувати й спрогнозувати морфологічні операції і встановити трансформації девербативів, передбачити морфологічну структуру дериватів у словотвірному гнізді з вершинним дієсловом із ще не зреалізованим дериваційним

потенціалом, урахувавши специфіку морфологічної системи. Аналіз фактичного матеріалу, який представляє понад 2 тисячі словотвірних гнізд (СГ) із вершинними дієсловами, дозволяє зробити висновок, що структуру СГ з вершинним дієсловом доцільно вивчати, враховуючи морфемну структуру, етимологію, що дає змогу визначити морфологічні класи, морфологічні типи, морфологічні моделі, словотворчі компоненти і засоби, що визначають морфологічну специфіку кожного СГ, у яких похідні мають певну систему, ієрархію, засоби вираження, що слугують пізнанню внутрішньо семантичної організації девербативів.

2. Принципи поділу українських дієслів на класи

У морфології української мови словозмінні класи дієслів виділяють залежно від співвідношення основ інфінітива та теперішнього часу або майбутнього простої форми дієслова поділяються на декілька класів. Питання класифікацій дієслів розглядають у курсі «Сучасна українська мова. Морфологія», при виконанні морфологічного аналізу слова. Клас – це група дієслів, яка об'єднує дієслова, які мають однакові основи теперішнього часу або майбутнього простої форми та основи інфінітива. Словозмінні класи дієслів поділяються на продуктивні та непродуктивні. Переважна більшість дієслів належить до продуктивних. Продуктивними вважаються класи, які в процесі розвитку мови активно поповнюються новими словами, а непродуктивними – ті, що новими словами вже не поповнюються. Ю. В. Романюк, проаналізувала моделі 280 словозмінних класів українських дієслів, поданих у «Граматичному словнику української літературної мови. Словозміна» (Київ, 2011), простежила динаміку поповнення класів новотворами та статусу оказіоналізмів у системі словозмінних класів²³.

Існують різні класифікації словозмінних класів дієслів. Так, за класифікацією В. М. Жовтобрюха і Б. М. Кулика виділяється 5 продуктивних класів: I-й клас – дієслова, у яких основа інфінітива закінчується на **-а**, а основа тепер. часу або майбутнього простої форми на **-ай**: *читати – читають, вітати – вітають*; II-й клас – дієслова, у яких основа інфінітива закінчується на **-і**, а основа тепер. часу або майбутнього простої форми на **-ій**: *грити – гріють, володіти – володіють*; III-й клас – дієслова, у яких основа інфінітива закінчується на суфікс **-ну-**, а основа теперішнього часу або майбутнього простої форми на **-н-**: *прагнути – прагнуть*; IV-й клас –

²³ Романюк Ю. Словозмінні класи дієслів у сучасній українській мові URL : <https://www.google.com/url>

дієслова, у яких основа інфінітива закінчується на суфікс **-ува-**, а основа теперішнього часу або майбутнього простої форми на **-уй-**: *ночувати – ночуйуть*; V-й клас – дієслова, у яких основа інфінітива закінчується на **-и-**, а основа теперішнього часу або майбутнього простої форми на м'який приголосний або шиплячий: *водити – водять, вабити – ваблять, вчити – вчать*. До непродуктивних належать інші дієслівні основи. Отже, на основі співвідношення основ інфінітива та теперішнього часу або майбутнього простої форми виділяються відповідні структурні класи дієслів.

Існують інші принципи поділу дієслів на класи. В. М. Русанівський пропонував поділяти дієслова на класи за типом дієвідмінювання. Усі дієслова він поділив на класи I дієвідміни і класи II дієвідміни. Він виділяє 13 класів. У I дієвідміні – 8 класів, у II – 5. Дієслова I-го класу обіймають дієслівні основи інфінітива із суфіксами **-ува-**, **-ва-**: *бліндирувати, давати, жувати, псувати, ставати*. До II-го класу належить група дієслів із зв'язаними основами: *бувати, взувати, тривати*. III-й клас – дієслова із суфіксом **-а-**: *обідати, клацати*. До цього класу належать дієслова, утворені від іменних коренів та звуконаслідувальних слів. IV-й клас – дієслова із суфіксом **-і-**: *воліти, сміти, уміти, жевріти, мліти, непритомніти*. За значенням, то це дієслова на позначення процесу становлення ознаки та перебування суб'єкта дії в певному стані. В. М. Русанівський зауважує, що в дієсловах V класу «суфікс основи **-а-**, що приєднується безпосередньо до кореня, або виступає після семантичних суфіксів **-от-**, **-т-**, **-к-**: *віяти, в'язати, грюкотати, хлебтати, музикати*. Мовознавець також пропонує п'ять позицій, зазначаючи морфонологічні трансформації в кореневій морфемі: 1) дієслова *брати, драти, прати*, у яких в основі теперішнього часу відбувається чергування фонем /e/ з /Ø/: *беру, беру*; 2) у дієслові *знати – жєну* в основі теперішнього часу відбуваються вокалічні та консонантні чергування; 3) у дієслові *слати – шлю* в основі теперішнього часу відбуваються консонантні чергування (с//ш); 4) дієслово *слати – стєлю*, в основі теперішнього часу з'являється історично втрачена інфінітивною основою фонема /t/ та на місці колишнього ь відбувається вокалічне чергування /e/ з /Ø/; 5) у дієслові *їхати – їду* в основі теперішнього часу відбувається консонантне чергування. Непродуктивний VI-й клас складають дієслова *хотіти, ревіти, гудіти*, у якому дієслово *хотіти* з модальним значенням, а інші – передають звукові процеси. До VII-го класу належать дієслова двох підгруп: 1) дієслова зі значенням однократності із суфіксом **-ну-**: *брызкнути, в'язнути*,

плинути; 2) дієслова з підсилювальним суфіксом **-ону-**: *сохнути*. До VIII-го класу належать дієслова, що втратили суфікс **-ну-** в основах інфінітива, а зберігають в основах теперішнього часу: *діти*, *стати*. До IX класу належать дієслова двох груп: 1) з голосною кореня перед суфіксом інфінітива (*дути*, *мати*) і з і з приголосною кореня перед суфіксом інфінітива: *везти*, *могти*. До X класу належать питомі та запозичені дієслова іменного походження: *балаганити*, *рикошетити*. До X класу належать дієслова, утворені від звуконаслідувальних слів, на позначення звукових процесів (*бреньчати*, *кричати*, *дирчати*, *шкварчати*) та дій, що пов'язані з рухом та місцеположенням у просторі (*мчати*, *стояти*). У дієсловах XII класу суфікс **-і-** приєднується до кореня або виступає після суфіксів **-от-**, **-т-**, **-он-**, **-н-**: *велити*, *бурмотити*, *пахтити*, *стугоніти*, *бубоніти*. XIII клас репрезентований дієсловом *бігти*²⁴. Підтримуємо думку В. М. Русанівського, що дієслова різних структурних класів перебувають «у граматичній і лексико-семантичній взаємозалежності»²⁵. Структурні класи дієслів В. М. Русанівського допомагають глибше осмислити систему їх дієвідмін.

У підручнику з курсу «Сучасна українська літературна мова» запропоновано 13 структурних класів, які розрізняються за продуктивністю²⁶

У «Теоретичній морфології української мови» І. Р. Вихованець і К. Г. Городенська виділяють 14 класів залежно від критеріїв виділення суфіксів інфінітива й основи теперішнього часу та принципів установаження співвідношень на основі цих суфіксів: I-й клас: **-ува-** – **-уј-**: *купувати*, *малювати*; II-й клас: **-а-** – **-ај-**: *мінати*, *читати*; III-й клас: **-і-** – **-іј-**: *синіти*;

IV-й клас: **-ну-** (**-ону-**) – **-н-** (**-он-**): *сіпнути*, *сіпонути*; V-й клас: **-Ø-** – **-Ø-**: *класти*, *пливти*; VI-й клас: **-ва-** – **-вај-**: *кивати*, *взувати*; VII-й клас: **-а-** – **-Ø-**: *лизати*, *сміятися*; VIII-й клас: **-Ø-** – **-ј-**: *вити*, *бити*; IX-й клас: **-і-** – **-Ø-**: *соніти*, *хотіти*; X-й клас: **-ва-** – **-ј-**: *давати*, *жувати*; XI-й клас: **-и-** (**-і-**) – **-Ø-**: *ходити*, *кроїти*; XII-й клас: **-а-** – **-Ø-**: *дрижати*, *сичати*; XIII-й клас: **-і-** – **-Ø-**: *давати*,

²⁴ Русанівський В. М. Структура українського дієслова. Київ : Наук. думка, 1971. 315 с.

²⁵ Там само. С. 200.

²⁶ Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. 2-е вид., перероб. і доп. Київ : Вища школа, 1997. С. 389.

жувати; XIV-й клас: **-Ø---Ø-**: *бігти*²⁷. К. Г. Городенська, яка автор розділу «Дієслово» в «Теоретичній морфології української мови», дієслова із суфіксом

-ва- дітять на класи (пор.: VI-й клас: **-ва---вај-**: *кивати, взувати*; X-й клас: **-ва- -j-**: *давати, жувати*). Для виділення класів узято не всі морфонологічні зміни в основах дієслів при дієвідмінюванні.

М. І. Калько, розглядаючи аспектуальні класи українського дієслова на тлі класів З. Вендлера, зазначає, що дослідження «видових особливостей дієслова, що ґрунтується на теорії аспектуальних класів відкриває перспективи для поглиблення уявлень про класифікаційно-словозмінну сутність».²⁸

Таким чином, в українському мовознавстві існують різні словозмінні класифікації дієслів, що залежать від принципів установлення співвідношень основи інфінітива, основи теперішнього часу та від критеріїв виділення суфіксів. В. М. Жовтобрюх, Б. М. Кулик запропонувати класи і групи дієслів відповідно до їхньої продуктивності / непродуктивності. В. М. Русанівським у посібнику з української мови визначено 13 структурних класів дієслів. В україністиці запропоновано різні класифікації дієслів, у яких мовознавці беруть за основу різні аспекти, підходи та структуру й описують з різним ступенем узагальнення й глибини. На основі тематичних голосних у дієслівній основі, деяких морфонологічних змін при дієвідмінюванні мовознавці запропонували різні класифікації словозмінних класів дієслів, що дало змогу поглибити й розробити морфонологічну класифікацію дієслів в українській мові.

На сьогодні актуальним залишається завдання морфонологічного аналізу віддієслівних дериватів, аналіз морфонологічно маркованих девербативів, зокрема аналіз фіналі дієслівних основ та поєднаних з ними дериваційних засобів, опис морфонологічних операцій віддієслівних похідних, визначення морфонологічних моделей, вироблення принципів та установлення морфонологічних класів віддієслівних словотвірних гнізд, урахування типологічного підходу в межах кожного класу.

²⁷ Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови. Київ : Університет. вид-во «Ппульсари», 2004. 398 с.

²⁸ Калько М. Аспектуальні класи українського дієслова на тлі класів З. Вендлера. *Українська мова*. 2009. С. 15.

3. Морфонологічні класи дієслів в українській мові

Початок ХХІ ст. в українській морфонології характеризується відсутністю значних дискусій. На сьогодні в україністиці набуває актуальності вивчення словотвірної морфонології та опис словотвірних гнізд, визначення морфонологічних класів українських вершинних дієслів у словотвірному гнізді. У методологічному плані ще не визначено концептуального підходу при морфонологічному аналізі. Фактична база української морфонології поповнюється дослідженнями морфонології відіменникового²⁹ та відприкметникового словотворення³⁰, словотвору дієслів із рефлексивним комплексом в індоєвропейських мовах³¹.

При визначенні морфонологічних класів українських вершинних дієслів у словотвірному гнізді доречно враховувати такі показники: 1) морфемну структуру вершинного слова у словотвірному гнізді (нечленовані / членовані); 2) етимологію (питомі / запозичені), що дає змогу визначити морфонологічні класи, типи, морфонологічні моделі віддієслівних похідних; 3) словотворчі засоби, що визначають морфонологічну специфіку кожного словотвірного гнізда, у яких похідні перебувають в ієрархічних відношеннях і становлять певну систему; 4) засоби вираження, які слугують глибшому пізнанню внутрішньосистемної організації девербативів у словотвірному гнізді.

Морфонологічні характеристики віддієслівних похідних зберігають інформацію про структурно-семантичні трансформації питомих та іншомовних твірних основ та вплив на них дериваційних засобів, урахування фіналі дієслівної основи та ініціалі форманта, морфонологічні зміни на морфемному шві (переважно на межі кореневої та суфіксальної морфем). Морфонологічне моделювання девербативів відповідного синхронного зрізу досягатиме мети за умови врахування морфонологічних трансформацій похідних, установлення аломорфів у певній мікросистемі. Саме за таких умов синхронія відбиває динаміку системи – діахронію. Необхідно зазначити, що необхідно розрізняти фонетичні чергування від морфонологічних. Ступінь дериваційної й семантичної розбудови

²⁹ Федурко М. Ю. Морфонологія відіменникового словотворення в сучасній українській мові : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. Київ, 2005. 36 с.

³⁰ Пристай Г. В. Динамічні морфонологічні моделі відприкметникового словотворення : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ, 2011. 20 с.

³¹ Басиров Ш. Р. Словотвір дієслів із рефлексивним комплексом в індоєвропейських мовах : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.17; Донецьк : Вид-во ДНУ, 2006. 32 с.

дієслівної основи є свідченням хронології вершинного слова у словотвірному гнізді.

Враховуючи гетерогенний принцип класифікації частин мови (семантичний, морфологічний, синтаксичний, словотвірний), необхідно зазначити, що похідні набувають вторинного значення, а стилістична маркованість, оказіональність також зберігає напрямок мотивації, якщо похідні мають афіксальні показники. Морфонологічна репрезентація – стратегічний чинник ототожнення дериваційних похідних, маркер дериваційних засобів, що вказує на реалізацію словотвірної категорії («діяча», «інструменталія», «носій процесуальної ознаки»). Елементи дієслівної основи сигналізують про можливі морфонологічні зміни (усічення, консонантні, вокалічні альтернації, нарощення суфіксальної чи кореневої морфем, модифікації наголосу) у віддієслівному похідному. Комплексний аналіз словотвірної спроможності граматичних класів дає змогу простежити взаємозв'язок між структурами твірною й похідною, передбачити спосіб творення дериватів, установити інвентар словотворчих засобів, з'ясувати системні відношення (синонімійні, омонімійні) між похідними, напрямок словотвірної мотивації, установити морфонологічні операції та зміни при поєднанні різного типу фіналей твірних дієслівних основ зі словотворчими засобами, відобразити динаміку словотвірного процесу та окреслити певні закономірності дериваційних процесів зумовлює необхідність створення типології словотвірної морфонології з опертям на твірну основу як типологізувальний чинник. Опис словотвірної морфонології здійснюється на основі гніздування віддієслівних дериватів, враховуючи семантичні і сполучувальні особливості словотворчих формантів з твірною основою. Визначення словотвірних значень допомагає встановити взаємовідношення різних засобів вираження одних і тих же значень. Враховуючи значення, структурно-семантичні особливості, доцільно розглянути словотвірно-морфонологічну специфіку похідних кожної частини мови. При морфонологічному аналізі необхідно враховувати семантику слова.

Досить актуальним залишається питання мотивації для словотворення, оскільки співвідношення твірною і похідною слів становить сутність дериваційного процесу і дериваційного механізму. Урахування структурних і семантичних особливостей похідного дозволяє виявити твірне слово. Для відіменникових дієслів характерним є збереження в структурі дієслівних основ іменникових формантів, а для віддієслівних іменників – наявність в основі

дієслова префікса: *наказати* – наказ, *виступити* – виступ, *уявляти* – уява і под. З'ясування лексичне значення та етимології сприяє правильному визначенню твірного слова: пор., *бурунити* – ‘здіймати на воді хвилі, буруни’ (СУМ I, с. 261), *важити* – ‘мати певну вагу’ (СУМ I, с. 277), *валькувати* – ‘робити стіни будинків із вальків глини’ (СУМ I, с. 287), *вантажити* – ‘наповнювати щось вантажем’ (СУМ I, с. 289), *двигати* – ‘пересувати, носити’ (псл. *dvigiti, ітератив * dvidzati ‘підіймати, зрушувати’, похідне від ім. *dvigъ ‘розсоха, розгалужена гілка (що використовується як важіль для підймання ваги)’ (ЕСУМ, 2, с. 16), *ділити* – псл. děliti ‘ділити’, утворене від іменника *dělъ ‘частина’; припускається запозичення в прагерманську мову з праслов’янської (ЕСУМ, 2, с. 90), *крівда* – *крівдити* (ЕСУМ, 3, с. 87), *легувати* – ‘відписувати, відказувати, заповідати’; через посередництво польської мови запозичення з лат. lex, legis «закон, юридична норма» (ЕСУМ, 3, с. 210). Напрямок мотивації встановлюється на основі семантичних, формальних і граматичних чинників і засобів, що пов’язані відношеннями мотивації.

Виконуючи словотвірно-морфологічний аналіз необхідно враховувати питання множинності мотивації. Віддієслівні іменники на **-ець** (*переселенець, переселенець, обранець, посланець*) (49), пов’язані з основами пасивних дієприкметників. Характерно, що при творенні похідних відбувається усічення дієслівних суфіксів і розширення форманта **-ець** (*-енець, -анець*). Основотвірний суфікс **-ува-** зазнає часткового усічення і в похідних на кшталт *буд-ів-ник, прац-ів-ник, мандр-ів-ник* дериваційний засіб становить суфікс **-ник**, оскільки компонент **-ів-** – аломорф основотвірного суфікса **-ува-**. Дія форманта на твірну основу залежить від його фонологічної структури, від характеру контактної зони. Так, якщо ініціаль суфікса складається з голосної переднього ряду /i/, то відбуваються консонантні альтернації **C//C'** (палаталізація приголосного мотиватора), а якщо /e/ – консонантні альтернації **P//P1, T//Č** (пор. *водити* – *водій, возити* – *возіння, платити* – *платіж; розграфити* – *розграфлення; текти* – *течія*). Отже, загальною умовою реалізації морфологічних змін є якість кінцевої фонемі дієслівної основи.

При морфемному та морфологічному членуванні, крім морфем, звертаємо увагу на морфеми, що приєднуються до кореневої (*жât-в(а), відбít-ок.*) чи суфіксальної морфеми (*бі-тв(а), біж-éнець, пересел-éнець*) (йдеться про нарощення кореневої чи суфіксальної морфем) – при словотвірній морфології віддієслівних дериватів, уніфікси – переважно при відіменниковому словотворі, субморфи –

при відіменниковому та відприкметниковому словотворі. Фінальні елементи дієслівної основи, які зазнають змін під впливом ініціалі дериваційного засобу – переважно суфікса, сигналізують про морфологічні операції (усічення, консонантні, вокалічні чергування, нарощення суфіксальної чи кореневої морфем, зміну позиції наголосу) у віддієслівному похідному.

Фактичний матеріал дозволяє твердити, що питомим дієслівним основам та дієслівним основам іншомовного походження властива асиметрія морфемної будови. Структура та наповнення словотвірних гнізд із вершинними дієсловами залежить від словотвірних значень твірних дієслів та дериваційним засобом, походженням та частотою вживання дієслова. На дериваційну спроможність девербативів впливає їхня функційно-стильова характеристика: у загальномовних дієслів по-різному наповнені словотвірні зони словотвірної парадигми: це переважно всі чотири або три зони, у вузькоспеціальних дієслів – одна або дві словотвірні зони словотвірної парадигми: *právituti*¹ (149 похідних) – ‘здійснювати дію певному напрямку; керувати’ (СУМ, 7, с. 504). *právituti*² (114 похідних) – ‘лагодити’ (СУМ, 7, с. 504).

В україністиці є окремі праці, присвячені дослідженню морфологічної структури словотвірних гнізд. М. Ю. Федурко виділила дев’ять морфологічних класів відіменникових словотвірних гнізд³², Г. В. Пристай – три морфологічні класи і чотири морфологічні типи відприкметникових словотвірних гнізд. Визначено 10 елементарних і 50 неелементарних морфологічних моделей³³. Пропонуємо нову функціонально-динамічну концепцію аналізу та опису морфології словотвірних гнізд з вершинним дієсловом більш раціонально, досліджуючи словотвірну морфологію девербативів у синхронному аспекті з елементами етимологічного аналізу з метою вивчення специфіки морфологічних операцій словотвірних гнізд із вершинними питомими та іншомовними дієсловами.

Аналіз вершинних дієслів словотвірних гнізд доречно здійснювати з урахуванням морфологічної класифікації дієслівних твірних основ.

³² Федурко М. Ю. Морфологія відіменникового словотворення в сучасній українській мові : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. Київ, 2005. 36 с.

³³ Пристай Г. В. Динамічні морфологічні моделі відприкметникового словотворення : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ, 2011. 20 с.

1. **Класифікація відкритих основ.** Для цих основ характерне усічення, нарощення кореневої або суфіксальної морфем. Враховуючи характер дієслівної основи, виділено такі морфонологічні типи вершинних дієслів СГ:

Неподільні – морфонологічний клас 1 (МК-1) (для цього морфонологічного класу характерне усічення твірної основи, нарощення кореневої морфемі): **МТ-1** *вити* – *вит-ок*; **МТ-2:** *жити* – *жит-л(о)*; (МК-2) (для другого морфонологічного класу характерне усічення твірної основи, нарощення суфіксальної морфемі): **МТ-3:** *брати* – *бра-нець*; **МТ-4:** *прибути* – *прибу-ток*; **МТ-5:** *піти* – *пі-вень*, *пі-си'(а)*; **МТ-6:** *переселити* – *пересел-енець*; (МК-3) (наголошена коренева морфема): **МТ-7:** *вийняти* – *виїм-к(а)*;

МТ-8: *мити* – *миї-уч(ий)*; (МК-4) (при творенні похідних від дієслів ад'єктивного блоку з фонемосполукою **-оло-** в кореневій морфемі характерне усічення другої фонемі /о/) **МТ-9 -о-:** *полоти* – *пол-ен(ий)*; (МК-5) (для п'ятого морфонологічного класу характерне усічення твірної основи, чергування фонем комбінованого типу): **МТ-10:** *видутити* – *видим-а-ти*; **МТ-11 -у-:** *віпнути* – *віпн-0*; (МК-6) (для шостого морфонологічного класу характерне усічення твірної основи, чергування фонем за твердістю – м'якістю після сонорного): **МТ-12:** *покрити* – *покр'-івл'(а)*.

Подільні – (МК-7) (для сьомого морфонологічного класу характерне усічення твірної основи, чергування Р – РІ, Р – РІ'): **МТ-13 -і-** *робити* – *робл-ен(ий)*; **МТ-14 -а-:** *поламати* – *поламл-ен(ий)*; **МТ-15 -и-:** *вабити* – *вабл-ен'н'(а)*; **МТ-16 -а-:** *повідомити* – *повідомл-ен(ий)*; **МТ-17 -а-:** *спати* – *спл'-уїх*; **МТ-18 -і-:** *кипіти* – *кипл'-ач(ий)*; (МК-8) (для восьмого – усічення твірної основи, чергування груп приголосних (/шч/ – /ск/, ст/ – /шч/): **МТ-19 -а-:** *пукати* – *п'у/шч/-ен(ий)*; **МТ-20 -і-:** *змістити* – *зміщ-ен(ий)*; (МК-9) (для дев'ятого – усічення твірної основи, чергування приголосних за твердістю – м'якістю, наголошений формант): **МТ-21 -і-:** *говорити* – *говор'-ін'н'(а)*; **МТ-22 -і-:** *кусати* – *кус'-ій*; **МТ-23 -і-:** *творити* – *твор'-ін'н'(а)*; **МТ-24 -а-:** *зав'язати* – *зав'язь-0*; *креслити* – *кресл'-ар*; *киснути* – *кис'-іль*; (МК-10) (для десятого – усічення твірної основи, чергування комбінованого типу):

МТ-25 -а-: *жати* – *пожинати* – *жнець* – *жнива*; (МК-11) (для одинадцятого – усічення твірної основи, нерухомиї наголос у твірних і похідних): **МТ-26 -а-:** *читати* – *читá-н'н'(а)*; **МТ-27 -а-:** *буяти* – *буя'-н'н'(а)*; *хотіти* – *хоті-н'н'(а)*; *вішати* – *віша-лк(а)*; (МК-12) (для дванадцятого – усічення твірної основи, переміщення наголосу з інфінітивного суфікса на формант): **МТ-28 -а-:** *держати* – *держ-ак*;

кувати – ков-áль; (МК-13) (для тринадцятого морфонологічного класу характерне усічення твірної основи, консонантні чергування): **МТ-29 -á-**: *лизáти – лиж-уч(ий)*; **МТ-30 -а-**: *казати – каж-учи*; **МТ-31 -а-**: *плакати – плáч-уч(ий)*; **МТ-32 -и-**: *позíчити – пóзик-0(a)*; **МТ-33 -и-**: *вимісити – виміш-ен(ий)*; **(МК-14)** (для чотирнадцятого морфонологічного класу характерне усічення твірної основи, вокалічні чергування): **МТ-34:** *лежати – ліж-к(о)*; *покорити – покíр-лив(ий)*; **(МК-15)** (для п'ятнадцятого – усічення твірної основи, консонантні чергування): **МТ-35 -ú-**: *спокусити – спокуш-ен(ий)*; **МТ-36 -ú-**: *водити – водж-ен'н'(а)*; *народíти – нарóдж-ен'н'(а)*; **МТ-37 -и-**: *вразити – вразж-ен(ий)*; **МТ-38 -и-**: *виїздити – виїждж-ен(ий)*; **(МК-16)** (для шістнадцятого – усічення твірної основи): **МТ-39 -ú-**: *журити – жур-б(a)*; **МТ-40 -и-**: *радити – рад-0(a)*; **(МК-17)** (для сімнадцятого – усічення твірної основи, консонантні чергування (С'//С): **МТ-41 -í-**: *вертіти – верт-ун*; **(МК-18)** (для вісімнадцятого – усічення твірної основи, консонантні чергування (с'//ш): **МТ-42 -í-**: *висіти – віш-ак*; **(МК-19)** (для дев'ятнадцятого – усічення твірної основи, вокалічні чергування (o//i, e//i): **МТ-43 -о-**: *крóйти – крíй-0*; **МТ-44 -í-**: *підлетіти – підліт-0*.

Отже, для відкритих дієслівних основ характерне усічення, нарізання кореневої або суфіксальної морфем, консонантні альтернативі, переміщення позиції наголосу при творенні похідних вербативного, субстантивного, ад'єктивного блоків у словотвірному гнізді.

2. Класифікація закритих основ. Діапазон варіювання твірної основи визначено, урахувавши фонемний і граматичний чинники. У залежності від кінцевої приголосної твірної основи виділяють різні морфонологічні класи (МК) закритих неподільних основ: 1) закриті типи основ, що створюють умови для чергування за твердістю – м'якістю; 2) основи з твердим у твірній основі і м'яким варіантом у похідних; 3) основи, що закінчуються сонорними; 4) дієслівні основи, що закінчуються губними; 5) дієслівні основи, що закінчуються на задньоязикові (**к, х**) та фарингальний **г**.

Специфіка морфонологічних чергувань, на відміну від фонематичних, за твердістю – м'якістю, що вона може бути тричленною, оскільки в цьому чергуванні беруть участь парні й непарні за твердістю – м'якістю одиниці – шиплячі або сполука приголосних **МК-1:** *вести – водити, водіння, вождь*. Це характерно для неподільних дієслів на тверді зубні свистячі приголосні **с, з:** *мести, брести; МТ-1:* (наголошений інфінітивний суфікс **-ти**): *вєсті – вед-ен'н'(а), вед'-ін'н'(а), брєсті – бродити, брод'-ін'н'(а)*;

МТ-2 (наголошений корінь): *пря'сти* – *пряд'-ін'н'(а)*; **МТ-3** (наголошений інфінітивний суфікс **-ти**): *плеті́ти* – *плет-ен(ий)*; **МТ-4** (консонантні чергування в кореневій морфемі за твердістю – м'якістю, наголошений інфінітивний суфікс **-ти**): *верзті́ти* – *верз'-ін'н'(а)*; **МТ-5**: *гризти* – *гриз-у́н* (крім усічення дієслівної фінали, характерне переміщення наголосу з кореневої морфемі на дериваційний засіб); **МТ-6**: *пасти* – *паст-ух*. До **МК-2** належать твірні дієслівні основи на сонорну **p**:

МТ-7: *дерти* – *дер'-ій*. До третього морфонологічного класу (**МК-3**, **МТ-8**) належать твірні дієслівні основи, що закінчуються сонорними: *ревті́ти* – *рев-ін'н'(а)*. До **МК-4** – дієслівні основи, що закінчуються губними: **МТ-6**: *гребті́ти* – *скреб-о́к*, **МТ-7**: *ску́бти* – *ску́ба-н'н'(а)*. До **МК-5** – дієслівні основи, що закінчуються на задньоязикові (**к**, **х**) та глотковий (фарингальний) **г**: **МТ-11** (для цього морфонологічного типу характерне усічення твірної основи, консонантне чергування **г** – **ж**): *могті* – *мож-лив(ий)*, *стригти* – *стриж-ен(ий)*; **МТ-12** (для цього морфонологічного типу характерне усічення твірної основи, консонантне чергування **г** – **ж** та нарощення суфіксальної морфемі): *бігті* – *біж-енець*; **МТ-13** (для морфонологічного типу характерне усічення твірної основи, консонантне чергування **к** – **ч**): *волокти* – *воловичити* – *волоч-ін'н'(а)*; **МТ-14** (для цього морфонологічного типу характерне усічення твірної основи, консонантне чергування **к** – **ч**, переміщення наголосу з інфінітивного суфікса на кореневу морфему): *відректи* – *відрéч-ен'н'(а)*; *сікти* – *січ-0*; Для **МК-6** (**МТ-15**) характерне усічення твірної основи, вокалічне чергування **о** – **і**): *рости* – *ріст-0*. Словотвірні гнізда з вершинними дієсловами розподілено на морфонологічні класи і морфонологічні типи на основі морфонологічних трансформацій, які маркують морфонологічну структуру дериватів відповідної словотвірної парадигми і визначають морфонологічну специфіку кожного морфонологічного типу.

Отже, закриті основи мають такі різні варіанти твірних основ при творенні похідних вербативного, субстантивного, ад'єктивного, адвербіального блоків у словотвірному гнізді. Відкриті дієслівні основи можуть бути неподільними і подільними. Для відкритих неподільних дієслівних основ характерні такі морфонологічні класи – 6 морфонологічних класів (**МК-1** – **МК-6**), 12 морфонологічних типів, для подільних – 13 морфонологічних класів (**МК-7** – **МК-19**), 32 морфонологічні типи, для закритих – 6 морфонологічних класів (**МК1** – **МК-5**), 15 морфонологічних типів.

Для подільних дієслівних основ типовою є відкрита структура суфікса (V, VCV), тобто неприкрита або прикрито-відкрита (CV).

Фіналь морфонологічної структури твірної основи та ініціаль форманта визначають характер морфонологічного супроводу словотвірних процесів. Морфонологічну структуру словотвірних гнізд визначає морфонологічна структура вершинного дієслова, морфонологічні трансформації, морфонологічні позиції, морфонологічний тип, морфонологічна модель. Елементи дієслівної основи, які зазнають змін під впливом ініціалі форманта, сигналізують морфонологічні зміни (усічення, консонантні, вокалічні альтернації, нарощення суфіксальної чи кореневої морфем, зміну наголосу) у віддієслівному похідному.

Дія форманта на похідну основу залежить від фонологічної структури твірного слова. Найбільш активно морфонологічно маркований перший ступінь словотворення, а для префіксальних дієслів – другий. Наповнення словотвірних гнізд із вершинними дієсловами залежать від походження вершинного дієслова (індоєвропейського, праслов'янського; питоме чи запозичене), сфери вживання (загальноживана, термінологічна (*юрид. виконавче впровадження*), професійна (професійно-виробнича (*виробництво, культиватор*)), діалектна лексика), словотвірних значень, що сформовані лексико-словотвірною групою твірних дієслів та словотворчим засобом, частотою вживання дієслова.

Таким чином, на характер реалізації і регулярність морфонологічних явищ у словотворенні під час творення девербативів, впливають структурно-фонематичні властивості, характеристики контактної зони на межі твірних основ та словотворчих афіксів, позиції наголосу, кількості складів тощо.

Проведене дослідження дає змогу спрогнозувати морфонологічні операції, установити трансформації віддієслівних похідних, передбачити морфонологічну структуру дериватів СГ із вершинним дієсловом, враховуючи специфіку морфонологічної системи під час творення нових слів (це переважно складні слова субстантивної та ад'єктивної зон, утворені способом складання основ із суфіксацією, зрідка прості слова): *всевідання, годинохід, гуглозаміщення, дронопод, енергоподіл, києволюбець, словороб, сльозомолитися, храмослужіння* та ін.: *Живу, поки життя наука мене веде зі світу в світ. І часті зустрічі, й розлуки прискорюють годинохід. Живу, поки мій зір іскриться, наповнений добром, не злом. І вчить мене сльозомолитись живе невтомне джерело* (В. Рябий). Вірші Василя Рябого в метафізичному сенсі є *храмослужінням* *красі, камертоном*

усесвітньої гармонії й нескінченною молитвосповіддю Всевишньому (Літературна Україна, 2019. 5. С. 4).

Вивчення особливостей морфонологічної адаптації девербативів в українській мові дає змогу дослідити механізм модифікації основи, морфонологічні властивості основного корпусу формантів, які викликають морфонологічні модифікації віддієслівного похідного. Елементи дієслівної основи, які зазнають змін під впливом ініціалі форманта, сигналізують про морфонологічні трансформації. Морфонологічна маркованість похідних у словотвірному гнізді залежить від морфонологічної структури вершинного дієслова, ініціалі словотворчих ресурсів. Проведене дослідження дає змогу з'ясувати й спрогнозувати морфонологічні операції, установити трансформації девербативів, передбачити морфонологічну структуру дериватів словотвірних гнізд із вершинним дієсловом і при творенні неолексем.

Отже, спектр морфонологічних типів вершинних дієслів словотвірних гнізд в українській мові досить ємний, він охоплює словотвірні гнізда морфонологічних типів неподільних і подільних вершинних дієслів словотвірних гнізд. Для відкритих неподільних дієслівних основ характерні такі морфонологічні класи – 6 морфонологічних класів (МК-1 – МК-6), 12 морфонологічних типів, для подільних – 13 морфонологічних класів (МК-7 – МК-19), 32 морфонологічні типи, для закритих – 6 морфонологічних класів (МК1 – МК-5), 15 морфонологічних типів. Для подільних дієслівних основ типовою є відкрита структура суфікса (V, VCV), тобто неприкрита або прикрито-відкрита (CV).

Обстежувані вершини словотвірних гнізд віддієслівних дериватів характеризуються різним категорійно-дериваційним потенціалом морфонологічно маркованих девербативів. Аналізуючи вершинні дієслова словотвірних гнізд в українській мові, доречно враховувати неподільність і подільність вершинних дієслів, тип твірної основи вершинного дієслова – відкрита / закрита, варіативність / неваріативність дієслівних основ, ініціаль форманта, наявність / відсутність обмежень у сполучуваності з формантом.

Таким чином, враховуючи характер контактної зони – фіналь морфонологічної структури твірної основи та ініціаль форманта – визначають характер морфонологічного супроводу словотвірних процесів. Морфонологічну структуру словотвірних гнізд визначає морфонологічна структура вершинного дієслова, морфонологічні трансформації, позиції, морфонологічний клас, морфонологічний тип, морфонологічна модель. На характер реалізації морфонологічних трансформації при творенні віддієслівних

похідних впливають структурно-фонематичні властивості, характеристики твірних основ та словотворчі афікси, специфіка контактної зони на морфемному шві.

У процесі еволюції мови СГ поповнюються девербативами-неолексеми на позначення: 1) назв осіб: *відроджувальник, виживалець, мантіносець, мозкознавець, орденохватець*; 2) опредметнених дій: *вишнеграй, трубоподіл, міністрозаміщення*; 3) конкретних понять: *мотовсюдихід, недоутворення, непускальник*; 4) абстрактних понять: *молитвосповідь: У просині, у нетрях вишнеграю малюю веселкові терези, молюся на лубкові образи. Розвіялися марева колишині* (П. Перебийніс). Для відіменникових похідних морфонологічно маркованих зі значенням опредметненої дії (процесу) характерний черезкроковий словотвір, консонантні альтернації: *Скопус – «оскопити» – оскоплення: ...а може, ті реформи, то просто імітація бурхливої діяльності, зокрема, створення англomовного середовища, франко-українська програма подвійного диплома, оскоплення, овознення, охіршення, оквартилення та інша бюрократична лобуда, чи створення умов для «успішного» виїзду талантів, геніїв, творців за кордон, що поглиблює проблему зворотної селекції суспільства в Україні, до його ідіотизації, а звідси до ідіотократії?* (FB: В. Цимбалюк, 29.04.2021)³⁴. В оновленні словотвірних категорій української мови є категорія особи, опредметнених дій, конкретних та абстрактних понять.

Таким чином, межі словотвірних гнізд рухомі. Під впливом лінгвальних і екстралінгвальних чинників словотвірні гнізда поповнюються новими словами (пор. *дронoпад, берегоукріплення, орденохватець, заставоутримувач, кулевловлювач, скопусознавець, серцестук; світлоносні* (люди)). Заповнення СГ з вершинним дієсловом передбачуване, системне, але обмежене у вираженні семантичних функцій, що властиве для стилістично маркованих девербативів: *І вже би не закам'янілій сорочка, як проростає поле кам'яне, щоб відчувати серцестук листочка, одягнутого в с'яво осяйне* (В. Рябий). *Заповіді скопусознавців: 1. Skoris – база даних, а не журнал. Друкувати в ньому статтю не можна* (FB: Ю. Халявка, 28.10.2018). *З Новозим'ям, неймовірні, жаростійкі, світлоносні люди!* (FB: М. Дочинець, 31.12.2022).

Характерно, що в сучасних інтернет-джерелах, зокрема в євроінтеграційному дискурсі морфонологічноформувальні

³⁴ Нелюба А., Редько С. Лексико-словотвірні інновації (2017–2021). Словник / заг. ред. А. Нелюби. Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2022. 124 с.

словотворчі маркери у віддієслівних похідних субстантивного блоку – це питомі суфікси **-н'н'**,

-ен'н', **-т'т'**, **-ник**, **-ик**, **-Ø**, **-Ø (а)**, **-ик**, **-ок**, **ість**, **-ств-** (**-цтв-**), **-к-** та іншомовного походження такі, як **-аці/ї/-**: **проведення спільної та узгодженої політики, створення нових робочих місць, мова міжнаціонального спілкування, набуття, «виживання», прихильники** поширення впливу англійської мови, **вступ до європейської інтеграції; євроінтеграція несе великий вплив на ситуацію, що склалася; рух – це життя; перевага, допомога, заробітна плата, втрати підприємствами робочої сили, мати змогу набувати досвід, виробник, працівники (талановиті, розумні); безмежна кількість шляхів розвитку, прибуток** можна буде вкласти в розвиток власної діяльності, інноваційний та економічний **розвиток; конкурентоспроможність і інвестиційна привабливість**, дасть змогу модернізувати **виробництво**; фінансова **підтримка**; трудова **міграція, реалізація проголошених реформ** у різних галузях; лінгвістична **уніфікація, самоідентифікація, адаптація національного законодавства до європейських норм, забезпечення їх практичної імплементації, самоідентифікація** (людини), ад'єктивного блоку – **-н-**, **-ен-**: **домінуючий, узгоджена уніфікація параметрів, досвід більш розвинених підприємств, витримана зовнішньополітична лінія, перехідні стадії**. Ад'єктивний блок віддієслівних дериватів також представлений композитними утвореннями: **високорозвинені країни, ключовий компонент новоствореної архітектури європейської безпеки**.

Доречно зазначити, що девербативи в євроінтеграційних текстах представлено субстантивним, ад'єктивним, вербативним, адвербіальним блоками: **Політичні переваги інтеграції України у ЄС пов'язані зі створенням надійних механізмів політичної стабільності, демократії та безпеки. Сьогодні в рамках реформи держуправління в низці міністерств створено генеральні директорати, які відповідають у тому числі й за реалізацію євроінтеграційних політик та виконання Угоди; саміт ЄС підтримав євроінтеграцію України**. Категорія опрідметненої ознаки виражена в похідних із суфіксом **-ість**. Віддієслівні похідні субстантивного блоку **конкурентоспроможність і привабливість**, утворені транспозицією. Похідні із загальним словотвірним значенням «опрідметнена абстрагована ознака» утворені від прикметників унаслідок синтаксичного словотвору зі збереженням семантики ад'єктива.

Кількісно найпродуктивніший словотвірний тип віддієслівних похідних субстантивної зони на **-н'н'**, **-ін'н'** – із СЗ «опредметнена дія»: **дотримання прав людини, зростання, здійснення підприємницької діяльності, повне реконструювання як технічне оснащення, сприяння, зберігання й зміцнення миру та стабільності у регіональному та міжнародному вимірах**. В офіційних медіаресурсах використовуються девербативи, які мають прозору словотвірну структуру. Девербативи зазначеного типу утворюються від полісемантичних дієслів, які мають декілька лексико-семантичних варіантів, а деякі від омонімічних: пор., *управляти*² – 1. Керувати; 2. Спрямовувати роботу чого-небудь (СУМ, 10, с. 469): **ефективні методи управління**.

Поєднання дієслівного мотиватора з формантом **-н'н'** – залежить від характеру дієслівної основи. Якщо в контактній зоні після усичення дієслівної фіналі ініціаль форманта породжує фонемосполуку, що не суперечить комбінаториці фонем і морфонологічним правилам сучасної української мови, то на морфемному шві відбувається тільки усичення інфінітивного суфікса **-ти**: *пересування, реконструювання, функціонування, завдання, тяжіння*. Цей формант поєднується з питомими та іншомовними твірними дієслівними основами. При творенні девербативів на **-ен'н'** – відбувається усичення дієслівної фіналі (тематичного голосного та інфінітивного суфікса **-ти**): *пересування, проведення, підписання, створення, зовнішні запозичення; створення простору без внутрішніх кордонів, укріплення економічної та соціальної інтеграції й утворення економічного і валютного союзу. Активізація євроінтеграційних процесів означає також більш інтенсивне включення України в міжнародну співпрацю щодо врегулювання конфліктів і протидії новітнім загрозам міжнародній безпеці. [...] у Законі України про «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. (із змінами, внесеними Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р.) йшлося про «набуття членства у Європейському Союзі при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією»*. Мовознавці-практики пропонують зменшувати вживання віддієслівних термінів на **-н'н'** – у наукових текстах, оскільки їх надмірне вживання суперечить вимогам наукового стилю.

Так, при творенні морфонологічно маркованих девербативів субстантивного блоку на **-ен'н'** – та ад'єктивного на **-ен** – можливі консонантні альтернативи *г – ж, д – дж, б – бл, п – пл, с – д*:

збереження, запровадження, упроваджено принципи діяльності установ, укріплення, розроблено нормативну базу; проведення узгодженої політики. Вивчення особливостей морфонологічної адаптації віддієслівних іменників на **-ння**, зокрема **-ення** в українській мові, дає змогу простежити механізм модифікації основи, зокрема кінцевого приголосного, і вплив на цю модифікацію форманта.

Морфонологічні альтернативи мають спільну морфонологічну позицію і виконують формотворчу і словотворчу функції. Описують морфонологічні факти за допомогою морфонологічних правил, які сприяють типології вершинних дієслів у словотвірному гнізді (неподільні, подільні, питомі, запозичені), групуванню морфонологічно зумовлених чергувань та інших морфонологічних трансформацій, визначенню характеру морфонологічних позицій на морфемному шві при поєднанні з формантом.

Словотвірний тип девербативів, утворених способом нульової суфіксації з транспозитивним словотвірним значенням «місце дії», «результат дії» залишається досить продуктивним у текстах про євроінтеграцію: *вільний доступ, захист, попит; збільшення впливу транснаціональних компаній на економіку нашої країни; прихід іноземних інвесторів; євроінтеграція дає великий поштовх для вітчизняних виробників; конкурентні переваги національного продукту; у подальшому сума переплати за кредит становить 1/3 всієї суми, затрати у вигляді воєнного збору, розбудова.*

Девербативи субстантивного й ад'єктивного блоків у текстах євроінтеграційного спрямування складають значний лексичний масив, своєрідність якого полягає в поєднанні елементів дієслівної семантики з категорійними значеннями іменника і прикметника, що являють собою мікросистему взаємозалежних елементів. Словотвірні категорії реалізуються в словотвірних та морфонологічних моделях.

З'ясовуючи словотвірні особливості віддієслівних дериватів, можна зробити висновок, що в текстах, присвячених євроінтеграції України, високої продуктивності набуває словотвірна модель **Vb + -н'н'-, -ен'н'-**: *опитування, функціонування мови (мов) міжнаціонального спілкування в межах об'єднаної Європи, центр тяжіння, запровадження мови міждержавного спілкування, здійснення мовної політики, визначення етнічної самоідентифікації людини, досягнення взаєморозуміння, запровадження мови (мов) міжнаціонального спілкування.* Це переважно девербативи з транспозиційним значенням «опредметнена дія». Девербативи на -

ість утворюють деривати з абстрагованої дії: *привабливість, спроможність, конкурентоспроможність*.

Меншої продуктивності набувають деривати із питомими суфіксами **-ик, -ник, -ок, -к** та іншомовного походження **-аці/ї/-**: *прихильники* поширення впливу англійської мови, *працівники* (талановиті, розумні), *безмежна кількість шляхів розвитку, прибуток* можна буде вкласти в *розвиток* власної діяльності, *фінансова підтримка; трудова міграція, реалізація* проголошених реформ у різних галузях, *самоідентифікація, уніфікація* параметрів, *адаптація* національного законодавства до європейських норм, *забезпечення їх практичної імплементації, переорієнтація* сировинної економіки, *самоідентифікація* (людини), ад'єктивного блоку – **-н-, -ен-**: *домінуючий, узгоджена уніфікація параметрів, досвід розвинених підприємств, перехідні стадії*. Для девербативів субстантивного блоку характерні такі морфонологічні явища, як усічення дієслівної фінали, консонантні чергування, зміна позиції наголосу. Ад'єктивний блок (Vb + **-ен-**) також представлений композитними утвореннями: *високорозвинені країни, ключовий компонент новоствореної архітектури європейської безпеки, витримана зовнішньополітична лінія*. Для дериватів ад'єктивного блоку на **-ен-** характерні такі морфонологічні явища, як усічення дієслівної фінали, зміни позицій наголосу.

Отже, девербативи субстантивного блоку з абстрактним значенням, що виражають опредметнені дії, стани, процеси, становлять специфічну ономазіологічну категорію, що не входить у предметну сферу вершинного іменника в словотвірному гнізді. Формантоцентричний підхід, що застосовано при зіставленні словотвірних типів, демонструє використання мовцями типологічних рис української національно мовної номінації. Саме ці віддієслівні деривати сприяють інтелектуалізації та одемократненню мови.

Проведене дослідження дає змогу спрогнозувати морфонологічні операції, установити трансформації віддієслівних похідних, передбачити морфонологічну структуру дериватів СГ із вершинним дієсловом, враховуючи специфіку морфонологічної системи під час творення нових слів (це переважно складні слова субстантивного та ад'єктивного блоків, утворені способом складання основ із суфіксацією, зрідка прості слова): *відроджувальник, гулозаміщення, євросподівання, слововиявлення, повертальник* та ін. [5]. Апробація морфонологічної моделі на значній кількості віддієслівних новоутворень, що активно поповнюють лексичний фонд мови, доводить стабільність і регулярність морфонологічних класів дієслів

та їхній розподіл між ядром та периферією словотвірної віддієслівної системи. Ядро становлять морфонологічні класи дієслів, що активно поповнюються новотворами, а периферію – неактивні і непродуктивні словотвірні системи.

Таким чином, вивчення особливостей морфонологічної адаптації девербативів в українській мові дає змогу дослідити механізм модифікації основи, морфонологічні властивості основного корпусу формантів, які викликають морфонологічні модифікації мотиватора. Елементи дієслівної основи, які зазнають змін під впливом ініціалі форманта, сигналізують про морфонологічні зміни. Проведене дослідження дає змогу з'ясувати морфонологічні операції, установити трансформації девербативів, передбачити морфонологічну структуру дериватів словотвірних гнізд із вершинним дієсловом при творенні неолексем.

ВИСНОВКИ

Використання та уточнення методології морфонологічного аналізу на синхронному зрізі, розробка і застосування методики аналізу віддієслівної словотвірної морфонології в процесі еволюції сприяє комплексному дослідженню вершинних дієслів у словотвірному гнізді в словотвірно-морфонологічному аспекті, урахувати проблемні питання при словотвірному аналізі віддієслівних похідних, зокрема визначення твірного слова, напрямок мотивації, морфонологічні зміни в похідному на морфемному шві. Запропоновано в науковий обіг морфонологічну типологію неподільних і подільних вершинних дієслів словотвірних гнізд в українській мові. За результатами власного дослідження визначено морфонологічні класи і типи неподільних і подільних вершинних дієслів словотвірних гнізд. Установлено, що із неподільними відкритими вершинними дієсловами – 6 морфонологічних класів (МК-1 – МК-6), 12 морфонологічних типів, для подільних – 13 морфонологічних класів (МК-7 – МК-19), 32 морфонологічні типи, для закритих – 6 морфонологічних класів (МК1 – МК-5), 15 морфонологічних типів. Результати морфонологічного аналізу засвідчують, що у віддієслівних похідних від членованих дієслів найбільш активно морфонологічно маркований перший ступінь словотворення, а для префіксальних дієслів – другий, на подальших ступенях морфонологічні процеси згасають; морфонологічна маркованість СГ залежить від їхнього дериваційного потенціалу.

Морфонологічний супровід дериваційних процесів дериваційних процесів визначає саме морфонологічна структура мотиватора та дериваційного засобу, це переважно структура контактної зони – фіналь основи та ініціаль (зачин) форманта, а формант – з урахуванням характеру ініціальної мор фонемі, акцентної потужності. Морфонологічну кваліфікацію словотвірного гнізда визначають: морфонологічна структура та походження вершинного дієслова, морфонологічна трансформація, морфонологічна позиція.

Фіналь морфонологічної структури твірної основи та ініціаль форманта визначають характер морфонологічного супроводу словотвірних процесів. Морфонологічну структуру словотвірних гнізд визначає структура вершинного дієслова, морфонологічні трансформації, морфонологічні позиції, морфонологічний тип, морфонологічна модель. Фіналь дієслівної основи, що зазнає змін під впливом ініціалі форманта, сигналізує про можливі морфонологічні трансформації. Консонантні чергування в українській мові при творенні девербативів виконують функції інтенсифікатора словотвірного значення, диференціюють лексичні омоніми, демонструючи взаємозв'язок різних мовних рівнів (фонологічного, морфемного, лексичного).

Отже, аналізуючи вершинні дієслова словотвірних гнізд в українській мові, доречно враховувати неподільність і подільність вершинних дієслів, фіналь твірної основи, варіативність / неваріативність дієслівних основ, ініціаль форманта, морфонологічні трансформації, позиції, наявність / відсутність обмежень у сполучуваності з формантом. Специфіку кожного морфонологічного класу і морфонологічного типу визначено за характером фіналі дієслівної основи, за морфонологічними трансформаціями в морфонологічно маркованих похідних у словотвірному гнізді.

Таким чином, кореневі основи інфінітива становлять давній і морфонологічно складний пласт дієслівних основ, які діляться на закриті (*вести, нести, лізти, некти, текти*) і відкриті (*дати, ді/ти²* (класти), *мати, жати, брати, жити, пити*). Їхня загальна особливість – при творенні девербативів відбувається усичення інфінітивного суфікса **-ти**, консонантні та вокалічні альтернативи, зміна наголосу, для відкритих – ще й нарощення кореневої чи суфіксальної морфем (*прибут-ок, пим-ець, наст-ух, бри-тв(а)*).

Наші спостереження над морфемною та морфонологічною структурою вершинних українських дієслів у словотвірному гнізді, теоретичний аналіз досліджень про дієслівні класи спонукає визначити морфонологічні типи дієслівних основ у словотвірному

гнізді, урахуваючи характер дієслівної основи. Розроблена методологія дослідження вершинних українських дієслів у словотвірному гнізді і її застосування на конкретному матеріалі при укладанні словотвірних гнізд, виконанні словотвірного аналізу морфологічно маркованих похідних, зокрема девербативів – одне з актуальних завдань морфології, що пов'язано з концептуальними підходами та термінологічними труднощами, різне трактування термінів морфологами, що передбачає уніфікації морфологічної термінології та морфологічних процесів.

АНОТАЦІЯ

У сучасних дослідженнях зі словотвору та морфеміки все актуальнішим стає опис похідних із врахуванням морфологічних трансформацій. Це формує запит на створення та реалізацію єдиної методології аналізу та морфологічного опису похідних, дозволяє моделювати похідні, безпомилково визначати морфологічні явища, розглянути і вивчити структуру словотвірних гнізд як комплексних одиниць словотвору.

Ураховуючи ряд критеріїв морфологічного аналізу, запропоновано морфологічні класи і типи неподільних і подільних вершинних дієслів у словотвірному гнізді. Установлено, що із неподільними відкритими вершинними дієсловами – 6 морфологічних класів (МК-1 – МК-6), 12 морфологічних типів, для подільних – 13 морфологічних класів (МК-7 – МК-19), 32 морфологічні типи, для закритих – 6 морфологічних класів (МК1 – МК-5), 15 морфологічних типів. На нашу думку, для реалізації морфологічного аналізу морфологічно маркованих похідних урахувано теоретико-методологічні напрацювання українських мовознавців, застосування цієї методики сприяло вивченню морфологічної структури українських вершинних дієслів у словотвірному гнізді, проаналізувати словотвірні парадигми, з'ясувати засоби морфологічного маркування віддієслівних похідних у різних класах і типах морфем – неподільних відкритих / закритих і подільних вершинних дієслів у словотвірному гнізді.

Література

1. Антипов А. Г. Морфологическая структура производного слова и ее мотивационные функции. *Вестник Томск. гос. ун-та. Филология*. Вып. 2 (3). 2008. С. 5–13.

2. Басиров Ш. Р. Словотвір дієслів із рефлексивним комплексом в індоєвропейських мовах : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.17. Донецьк, 2006. 32 с.
3. Булаховский Л. А. Вибрані твори у 5-и томах. Т. 2. Київ : Наук. думка, 1977. 632 с.
4. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови: академічна граматики української мови. Київ : Університет. вид-во «Пультари», 2004. 398 с.
5. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. Київ : Вища шк., 1999. 207 с.
6. Данилина Н. И. Актуальные проблемы сопоставительно-типологических исследований в морфонологии. *Гуманитарные науки. Филология. Журналистика*. Вып. 3 (15). 2010. С. 91–99.
7. Демешко І. М. Сучасна українська літературна мова. Вступ. Фонетика. Фонологія. Морфонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Фразеологія. Лексикографія : таблиці, схеми: навч. посіб. 2-е вид., випр. і доп. Кіровоград : ПП «Авангард», 2013. 328 с.
8. Demeshko I. M. Morphological structure of Ukrainian verb basics : typological aspect / *Philological science and education : transformation and development vectors : collective monograph*. Vol. 1 Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2021. P. 130–148.
9. Житецький П. Г. Вибрані праці : Філологія / упор. Л. Т. Масенко; відп. ред. І. П. Чепіга. АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наук. думка, 1987. 324 с.
10. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Київ : Вища школа. Ч. І. 4-е вид., 1972. 450 с.
11. Ильина Н. Е. Морфонология глагола в современном русском языке. Москва : Наука, 1980. 147 с.
12. Калько М. Аспектуальні класи українського дієслова на тлі класів З. Вендлера. *Українська мова*. 2009. С. 17–26.
13. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. Київ : Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, 1998. 161 с.
14. Козленко І. В. Функціональна значущість морфонологічних явищ у системі словозміни дієслова. *Укр. мовознавство*. Вип. 19. Київ, 1992. С. 117–125.
15. Комарова Л. И. Качественные и количественные характеристики системы словоизменения существительных в современном украинском языке : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 спец. «Украинский язык». Київ, 1987. 18 с.

16. Кравченко М. В. Словообразовательная морфология современного украинского языка : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01. Київ, 1990. 260 с.
17. Лопатин В. В. Русская словообразовательная морфемика : Проблемы и принципы ее описания. Москва : Наука, 1977. 315 с.
18. Мейе А. Общеславянский язык / пер. со 2-го франц. изд., просмотр. и доп. в сотруду. с А. Вайаном. Пер. и примеч. проф. П. С. Кузнецова / под ред. проф. С. Б. Бернштейна. Москва : Изд-во иностр. лит., 1951. 491 с.
19. Нелюба А., Редько Є. Лексико-словотвірні інновації (2017–2021). Словник / заг. ред. А. Нелюби. Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2022. 124 с.
20. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике : В 4-х т. Т. IV. Вып. II. Глагол. Москва : Просвещение, 1977. 406 с.
21. Пристай Г. В. Динамічні морфонологічні моделі відприкметникового словотворення : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Івано-Франківськ, 2011. 20 с.
22. Романюк Ю. Словозмінні класи дієслів у сучасній українській мові URL : <https://www.google.com/url>.
23. Русанівський В. М. Структура українського дієслова. Київ : Наук. думка, 1971. 315 с.
24. Русаченко Н. П. Морфологія як напрямок дослідження історії української мови. *Opera slavica*, XIV, 2004, 4. С. 9–16.
25. Русаченко Н. П. Статус морфології в системі мовних рівнів. *Науковий часопис Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова*. Серія № 9. Сучасні тенденції розвитку мов. Вип. 5: зб. наук. праць / за ред. В. І. Гончарова. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. С. 234–239.
26. Скляренко В. Г. Праслов'янська акцентологія. Київ : СП «Українська книга», 1998. 342 с.
27. Сучасна українська літературна мова / за ред. А. П. Грищенка. 2-е вид., перероб. і доп. Київ : Вища школа, 1997. 493 с.
28. Трубецкой Н. С. Морфонологическая система русского языка. *Избр. труды по филологии*. Москва : Прогресс, 1987. С. 67–142.
29. Федурко М. Ю. Морфологія відіменникового словотворення в сучасній українській мові : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. Київ, 2005. 36 с.
30. Шевельов Ю. Історична фонологія української мови. Харків : Акта, 2002. 1054 с.

31. Якобсон Р. О. *Принципы исторической фонологии* // Избранные работы: пер. с англ., нем., фр. яз. / предисл. В. В. Иванова. С. 5–29 / сост. и общ. ред. В. А. Звегинцева. Москва : Прогресс, 1985. С. 116–133.

Information about the author:

Demeshko Inna Mykolaivna,

Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor at the Department of Ukrainian Philology
and Journalism

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University
1, Shevchenko str., Kropyvnytskyi, 25006, Ukraine